

1.6. Концептуальні положення державної політики відновлення територіальних громад

Паршин Ю. І.,

доктор економічних наук, професор, професор кафедри інформаційної економіки, підприємництва та фінансів,

Клопов І. О.,

доктор економічних наук, професор, професор кафедри інформаційної економіки, підприємництва та фінансів,

Храпкін О.М.,

здобувач третього рівня вищої освіти,

Інженерний навчально-науковий інститут ім. Ю.М. Потєбні,

Запорізький національний університет

Бюджет територіальної громади – це головний фінансовий документ, який регламентує всю фінансово-господарську діяльність місцевої влади, бюджетних установ та забезпечує економічний та соціально-культурний розвиток громади. Згідно із ст. 2 Бюджетного кодексу України [1], бюджет громади – це план утворення і використання фінансових ресурсів, необхідних для забезпечення функцій та повноважень місцевого самоврядування. Процес формування місцевих бюджетів на 2024 рік розпочався у важких умовах повномасштабного воєнного вторгнення та правового режиму воєнного стану, що продовжуються в Україні; негативні наслідки цих подій зумовлюють загострення проблем сталого та збалансованого розвитку територіальних громад; виклики війни зумовлюють необхідність надзвичайно зваженого підходу до визначення напрямів використання бюджетного ресурсу. Зрозуміло, що організація бюджетного планування має відбуватися на засадах єдності підходів, відповідальності, інформаційної прозорості та ефективності, що дасть змогу забезпечити повсюдну реалізацію повноважень місцевого самоврядування на шляху досягнення стратегічних і програмних цілей стабілізації, відновлення та розвитку.

На рівні держави, з метою відновлення боргової стійкості та згідно із домовленостями з міжнародними партнерами передбачено поступове зниження дефіциту державного бюджету з 27,0% ВВП, запланованого на 2023 рік, до 20,8% ВВП – у 2024 році, 11,4% ВВП – у 2025 році, 7,0% ВВП – у 2026 році, що призведе до зменшення ресурсів державного та місцевих бюджетів. Актуальні питання бюджетного процесу в Україні на 2024 рік включають: передумови формування проєкту Держбюджету на 2024 рік; окреслені в ході бюджетного процесу ключові параметри Державного бюджету–2024; особливості складання проєктів місцевих бюджетів на 2024 рік, тобто документи, на які необхідно

спиратися [2]. Державний бюджет – це один із ключових інструментів економічної політики, який здатний як стимулювати чи підтримувати зростання, так і навпаки – пригнічувати його чи й провокувати спад. І попри те, що в умовах війни першочерговим пріоритетом закономірно є видатки на оборону та соціальна підтримка, ігнорування того, який вплив головний кошторис матиме на ситуацію в економіці, видається небезпечним. Так, у Державному бюджеті на 2023 рік не було передбачено механізмів пом'якшення негативного впливу незалежних від бізнесу обставин воєнного часу; адже ці обставини суттєво знижують конкурентоспроможність або й взагалі перешкоджають роботі підприємств (логістичні проблеми; перебої в постачанні енергії; низка інших труднощів, які спіткали виробників товарів та послуг в Україні). Без тимчасової цільової підтримки з боку держави вони провокують зменшення або й припинення економічної діяльності, тоді як на їх місце на ринку приходять продукція виробників з інших країн, котрі в цих умовах мають штучну конкурентну перевагу. Для врегулювання цих питань в бюджеті важливо було б передбачити компенсаційні і стимуляційні механізми для тих внутрішніх виробників, чия втрата конкурентоспроможності чи вимушена зупинка виробництв викликана позаекономічними обставинами (прямі субсидії на час дії форс-мажорних обставин; цільові кредити або субсидії для придбання необхідного при поновленні роботи обладнання). Такі механізми могли б доповнюватися змінами в оподаткуванні імпорту тих товарів, які здобувають штучні конкурентні переваги на українському ринку внаслідок воєнних обставин. Зрештою, прогнозоване повоєнне переформатування структури економіки й дисбаланс на ринку праці через масові міграції зумовлюють потребу в суттєвому збільшенні державного фінансування на перенавчання та підготовку фахівців тих професій, які мають попит на ринку праці [3].

Верховна Рада України прийняла проєкт Закону України «Про Державний бюджет України на 2024 рік» 9 листопада 2023 року, в якому пріоритетами державного бюджету є такі: зміцнення обороноздатності; захист населення; підтримка ветеранів; підвищення соціальних стандартів та відновлення економіки; видатки на безпеку та оборону будуть не меншими ніж минулого 2023 року, а також передбачають інвестиції у власне виробництво і покращення технологічного потенціалу Збройних Сил України (зокрема, буде більше дронів та власного озброєння для якнайскорішої перемоги). Також заплановано індексацію пенсій та підвищення заробітної плати вчителів; для підтримки ветеранів передбачено вдвічі більший обсяг коштів ніж минулого 2023 року; буде профінансовано програми допомоги бізнесу, адже економіка має розвиватись [4].

3 вересня 2023 року почалися дискусії на рівні державного управління стосовно спрямування «військового» ПДФО (податку на доходи фізичних осіб з доходів у вигляді грошового забезпечення, грошових винагород та інших виплат, одержаних військовослужбовцями, поліцейськими та особами рядового і начальницького складу) на закупівлю техніки й власне виробництво зброї. Уряд також запропонував скоротити норми відрахування звичайного ПДФО до 60% для громад, як і закладено в чинному Бюджетному кодексі [1]. На підтримку урядового рішення щодо переспрямування «військового» ПДФО свідчать такі аргументи: зростання надходжень громад через «військовий» ПДФО є свого роду штучним та зумовленим специфічними обставинами через війну; зростання цих надходжень не є заслугами окремих громад; не всі громади раціонально використовують «незаплановані» надприбутки, з'являються свідчення про окремі випадки корупційних домовленостей між керівництвом військових частин та керівництвом органів місцевого самоврядування щодо розподілу «військового» ПДФО; очевидно, що економіку України потрібно ставити на «воєнні рейки», усвідомлюючи, що війна не закінчиться швидко; військові дрони є одним із ключових видів озброєння, відповідно, важливо налагодити їх виробництво, щоб зменшити залежність від постачальників, в першу чергу, Китаю.

Слід зазначити, що чітке визначення пріоритетів – ключове питання в умовах обмеженого фінансового ресурсу, тобто потреби успішної в Україні реформи децентралізації в умовах війни мають поступитися більш нагальним військовим потребам; тим більше, що громади мають менші можливості щодо закупівлі військового обладнання (в тому числі ті ж самі дрони), ніж централізована влада. Опоненти урядової ініціативи щодо перерозподілу ПДФО висувують наступні контраргументи:

- вилучення «військового» ПДФО до державного бюджету суперечить принципу цілісності бюджетної та податкової систем. Справа в тому, що ПДФО з доходів військовослужбовців нічим не відрізняється від такого самого податку на доходи представників інших професій (як-то вчителів чи медиків);

- тимчасові рішення в Україні мають здатність тривати невизначено довгий період часу. Крім того, вилучення у громад «військового» ПДФО подекуди розцінюють як згортання реформи децентралізації;

- місцева влада гнучкіша та мобільніша в прийнятті рішень, зокрема в питаннях допомоги військовим та посилення обороноздатності. Своєю чергою, корупційні скандали, пов'язані із забезпеченням українських військових, сіють сумніви щодо ефективності централізованого використання вилученого «військового» ПДФО;

– прийняття таких радикальних змін посеред бюджетного року суперечить процедурним вимогам Бюджетного кодексу;

– для багатьох громад Півдня та Сходу України «військовий» ПДФО є чи не ключовим джерелом наповнення бюджету. Відтак фінансування як традиційних статей видатків (як-то освіта чи медицина), так і зумовлених війною (відбудова зруйнованої інфраструктури, посилення обороноздатності, допомога «підшефним» військовим частинам) залишається під питанням.

Втім, уряд планує збільшити фінансову підтримку місцевих бюджетів через систему субвенцій та дотацій. Кабінет Міністрів передбачив у проекті бюджету на 2024 рік 33,4 млрд грн додаткової дотації з центрального у місцеві бюджети. З цих коштів уряд компенсуватиме місцевій владі втрату податку на доходи фізичних осіб із виплат військовим, який планується перенаправити з місцевих до центрального бюджету [5]. Сформований ресурс від перерозподілу «військового» ПДФО буде направлений на запуск економічного імпульсу: на розвиток вітчизняного ОПК та закупівлю дронів, при цьому місцеві громади будуть також фінансово захищені. Такі основні тенденції формування Державного бюджету 2024 року свідчать про поступовий перерозподіл коштів місцевих бюджетів на виклики часу, але надважливим питанням є акумулювання фінансових ресурсів для формування політики відновлення територіальних громад. Державну політику відновлення територій за 2014 – 2022 рр. можна охарактеризувати поступовим вдосконаленням. Зокрема, змінювалися підходи від відбудови виключно інфраструктурних об'єктів і реалізації тимчасових проєктів до розробки планувальних документів з чітко визначеними цілями для розвитку громад. Очевидно, певна систематизація політики відновлення відбулася не відразу, а поступово, і на це є низка об'єктивних причин:

– зміна політичної ситуації в країні після Революції Гідності та курс до ЄС;

– початок низки реформ, у тому числі реформи з децентралізації;

– відсутність певного досвіду ведення війни та тимчасової окупації територій;

– відсутність досвіду системної співпраці з міжнародними партнерами [6].

Результати дослідження засвідчують про дві основні проблеми координаційного та нормативного характеру, які були і до повномасштабного вторгнення РФ на суверенну територію України. Сьогодні, як і у 2014 році, розробляють плани, стратегії, програми, зокрема, на рівні громад. Приймають закони, які регулюють процеси відновлення. Як і до повномасштабного

вторгнення, реорганізують міністерства – наприклад, було створене Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій, а після повномасштабного вторгнення відбулося об'єднання двох міністерств у єдине Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України для покращення координації відновлення. Фактично, заходи відновлення громад здійснюються, проте досі існує низка проблем, яка потребує вирішення.

У нормативній частині політики відновлення ми маємо два «конкуруючі» документи. З одного боку, є Закон України «Про засади державної регіональної політики» [7], у якому систематизовано рівні документів державної регіональної політики: державна стратегія – регіональна стратегія – стратегія розвитку територіальної громади. Для територій, що постраждали від російської агресії, вводиться план відновлення та розвитку (для регіонів та для громади). У Постанові КМУ «Про затвердження порядків з питань відновлення та розвитку регіонів і територіальних громад» [8], яку розробили на основі вищевказаного Закону, зазначено, що проект плану відновлення та розвитку територіальної громади розробляють на основі програми комплексного відновлення, якщо громада підпадає під такі критерії: зруйновано та/або пошкоджено понад 15% житлового фонду територіальної громади або окремих населених пунктів; чисельність населення змінилася більше ніж на 25%; рішення про розроблення програми комплексного відновлення прийнято в установленому законодавством порядку. Таким чином, відповідно до підзаконного регулювання Програма є необхідною для підготовки Плану відновлення, проте, згідно із законом «Про регулювання містобудівної діяльності» [9] Програма комплексного відновлення не є обов'язковою, у результаті діє два закони, що суперечать один одному. Крім цього, наявні суперечності і у вищезгаданій Постанові КМУ, що містить неузгодженості як у частині визначення територій відновлення, так і щодо розробки планів. Так, до територій відновлення пропонують зараховувати громади, якщо виконується один із таких критеріїв: на території громади відбувалися бойові дії; громада або частина її території була тимчасово окупована; наявність руйнувань критичної інфраструктури та житлового фонду внаслідок ведення бойових дій та обстрілів; зменшення кількості населення (15%); зростання рівня безробіття (15%); зменшення податкових надходжень у місцеві бюджети (15%); якщо частка ВПО у складі громади складає понад 10%.

Для підготовки обґрунтувань щодо оцінки відповідності тому чи іншому критерію громадам надається місяць, проте за таких умов громади не можуть швидко та об'єктивно визначити свою належність до територій відновлення. З першими двома критеріями (факт бойових дій та/або тимчасова окупація)

питань виникнути не повинно, оскільки списки таких територій затверджуються окремою постановою. Натомість з визначенням кількості жителів однозначно виникнуть труднощі, оскільки для цього необхідно провести підрахунки, що є тривалим, а подекуди і неможливим процесом. До того ж, реєстр ВПО не відображає точну кількість переселенців, оскільки не всі реєструються у відповідних громадах і після реєстрації можуть вільно переміщуватись на інші території. Тому точність цього показника є достатньо сумнівною. Крім цього, після формування списку територій відновлення, оцінку відповідності критеріям має здійснювати комісія у складі представників профільного міністерства (50%) та профільного комітету ВР (50%). Також більшість критеріїв не містять вимірюваних показників щодо їхнього впливу на громаду, потреб відновлення того чи іншого об'єкту.

Інша частина проблеми – відсутність координаційної політики. Результати дослідження показують, що органи місцевого самоврядування потребують кращої координації процесів відновлення. Представники громад висловлюють застереження щодо об'єднання міністерств у єдине Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури, адже це призвело до плінності кадрів та викликало побоювання щодо втрати робочих контактів і тісної комунікації з представниками Міністерства. Також для покращення координації політики відновлення важливо залучити різні відомства з різних міністерств, що на сьогодні є недостатньо врегульованим. Відсутність координації між установами і відомствами на рівні центральної влади уповільнює процеси відновлення у громадах та суттєво затягує прийняття рішень. Для цього має бути системно поєднана політика на національному рівні щодо відновлення з чіткими індикаторами та інструкціями для громад. Кожне міністерство повинно розуміти роль у процесах відновлення та допомогу, яку вони можуть спрямувати у громади. Доцільно розробити стандартизований пакет допомоги, в якому будуть враховані можливості Уряду закривати потреби за різними напрямками (інфраструктурні проекти, освіта, охорона здоров'я, соціальні послуги тощо), що дозволить оптимізувати комунікацію та сприятиме вирішенню першочергових завдань відновлення у найкоротші терміни. На думку представників громад, роль центральної влади в системі відновлення ТГ повинна бути такою:

- координація процесів відновлення – сприяння комунікації громад, зокрема, з міжнародними партнерами;
- розробка державної політики з визначеними індикаторами та показниками;
- моніторинг наповнення Реєстру пошкодженого майна;

– розробка необхідних нормативно-правових актів для забезпечення процесу відновлення, у тому числі комунікація з громадами з питань розробки програм;

– розробка методичних матеріалів з питань відновлення громад;

– акумуляція ресурсів та сприяння у фінансуванні проєктів відновлення.

Таким чином, ми наполягаємо на тому, що до відновлення деокупованих територій України не може бути універсального підходу. Громади мають різні масштаби пошкоджень, різний людський та фінансовий ресурси, перебували у тимчасовій окупації росією протягом різних часових періодів. Проте необхідний скоординований процес на державному рівні, що має забезпечити певний алгоритм оцінки ситуації на місцях та визначення першочергових завдань для місцевої влади, який можна адаптувати до кожної конкретної ситуації. Для реалізації політики відновлення громад також має бути системна координація і взаємодія всіх суб'єктів, залучення різних міністерств та відомств. Необхідно активізувати роботу над оновленням Державної стратегії регіонального розвитку до 2027 року, яка є основним планувальним документом для реалізації секторальних стратегій розвитку та координації державної політики у різних сферах, в тому числі й сфері відновлення. Так, у серпні 2023 року розпочато роботу над оновленням положень Державної стратегії регіонального розвитку до 2027 року [10]. Актуалізація Стратегії зумовлена, зокрема, необхідністю врахування наслідків повномасштабного вторгнення РФ на територію України та їх впливу на територіальні громади та регіони, підвищення безпеки та стійкості до зовнішніх чинників, а також набуття Україною статусу кандидата на членство в ЄС. Наскрізним елементом формування політики регіонального розвитку в оновленій Стратегії повинен бути визначений перелік територіальних громад, які буде віднесено до територій відновлення, і з того моменту тільки розпочнеться процес розробки плану відновлення та розвитку регіонів і територіальних громад.

Сьогодні 329 територіальних громад окуповані або – в зоні бойових дій і, як наслідок, втрата великої частини населення; замінування територій; руйнування інфраструктури; втрата транзитного потенціалу; падіння економіки; деіндустріалізація регіонів; постійна небезпека для прикордонних територій; ослаблення органів влади місцевого самоврядування на всіх рівнях через відтік людей. Завершує цей перелік викликів – відсутність ясності щодо системи планувальних документів для відновлення та розвитку громад та регіонів. В рамках проєкту «UA-EU: Згуртованість і Розвиток» [11] проведено аналіз неузгодженості планувальних документів щодо відновлення.

Проаналізуємо більш детально сутність проблем, які гальмують процеси відновлення.

В Україні одні з найвищих темпів депопуляції у світі. Населення держави скоротилось з 52 мільйонів у 1991 році до 30 мільйонів в умовному 2023. По суті за 30 років ми втратили біля 40% населення. Звісно, найбільшу кількість громадян держава втратила під час цієї війни. За даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, понад 32% зафіксованого на 2022 рік населення України стали біженцями та внутрішньо переміщеними особами. За даними Кабміну, після перемоги українській економіці у наступні 10 років не вистачатиме понад 4 мільйони трудових ресурсів. Після перших масованих ракетних обстрілів, українська експертна спільнота та політики почали розмірковувати про принципи відбудови. Експерти різного рівня спробували обрахувати наслідки російської агресії та план відбудови; рахували кілометри доріг; поверхи зруйнованих приміщень; квадратні метри замінованих територій; все порахували, але забули про людей. Зараз ми говоримо, що Україна буде відновлювати кордони 1991 року і ця теза очевидна та зрозуміла навіть нашим західним партнерам та ворогу. Проблема полягає в тому, що немає відповіді на питання щодо відновлення людського потенціалу 1991 року. Українці сьогодні складають немалу частку людського капіталу Польщі, Німеччини, Італії, навіть росії. Треба визнати, якщо відновити територіальну цілісність України на момент 1991 року теоретично можливо, то повернутись у демографічному плані на рівень 1991 року буде абсолютно нереалістично.

Головна теза – ми маємо бути готовими до послідовних дій в напрямку відновлення людського капіталу. Це означає, що вже сьогодні все суспільство, не тільки влада, має формувати план відбудови та модернізації країни, але з урахуванням пріоритету відновлення насамперед людського капіталу. Це головне завдання на порядку денному для Уряду, місцевих громад, бізнесу тощо, тобто необхідно припинити вимірювати план відновлення України кілометрами та зосередитись на людях [11].

По-перше, ветеранські політики – це про людський капітал. Саме ці люди є сьогодні справжньою елітою держави тому, що вони в складний для держави час взяли відповідальність за її захист; ризикнули всім – кар'єрою, здоров'ям, життям. Коли ці люди брали зброю насипом наприкінці лютого 2022 р. у військоматах, вони не думали про пільги, землю та безкоштовний проїзд; всі їхні думки були про державу, дітей та родини. Це і є визначення еліти. Вони виконали свій обов'язок перед суспільством і повертатимуться назад – у громади, родини, трудові колективи. Вони на цей час випали із професійного середовища, втратили в конкурентності та знаннях, їхні місця в бізнесі та житті

могли зайняти інші. Але кожен із Захисників має свій бойовий досвід. Державі ж треба побудувати механізм роботи з такою кількістю людей – носіїв бойової травми. За нинішньої (існуючої на сьогодні) моделі державних політик, інституції не готові, фахівці не навчені, патерналістські ветеранські політики жодна держава не зможе реалізувати при такому обсязі цільової аудиторії, у наслідку – як мінімум суспільне напруження.

По-друге, державні ветеранські політики – це також про питання національної безпеки. Найпростіша теза – саме ветерани російсько-української війни склали основу оперативного резерву першої черги і ранок 24.02.2022 р. зустріли на порозі ТЦК СП. Всі, хто пройшов і ще пройде через участь у бойових діях, стануть основою обороноздатності України на десятиліття вперед.

По-третє, в контексті державних ветеранських політик. Сьогодні вже абсолютно очевидно, що програми вшанування і героїзації Захисників та Захисниць стануть основою комплексного і фундаментального поняття національної пам'яті. Коли ми говоримо, що агресор допоміг нам консолідувати українську націю, то це саме про історичну та національну пам'ять. Російські балістичні ракети дуже ефективно зруйнували всі міфи про «братський народ» і змогли об'єднати давніх опонентів у боротьбі з агресором.

Всі ці принципові моменти сьогодні не відображені у державних ветеранських політиках, тому насамперед необхідно змінити підхід до визначення портрету бенефіціарів та їхніх потреб. Виходячи з цих базових установок зміниться і підбір інструментарію реалізації цих потреб. Треба розуміти, що бенефіціарами ветеранських політик є як самі Захисники, Захисниці та їхні родини, так і держава. Реалізуючи потреби ветеранів, ми маємо розуміти і потреби держави; це означає, що кінцевою метою ветеранських політик, реабілітації та реінтеграції має бути максимальне відновлення функціоналу Захисників та швидке повернення їх до мирного життя в усіх проявах, і насамперед у соціально-економічному вимірі.

Також надважливим є завдання щодо інструментів та реінтеграційних механізмів. Коли ми говоримо про готовність громад до роботи з ветеранами, ми маємо на увазі готовність інституційну та кадрову, тобто ветеран не має почувати себе кинутим напризволяще; йому мають бути доступні весь той набір послуг, який гарантуватиме держава. Насамперед мова йде про реабілітацію фізичну та психологічну, реінтеграцію соціальну та економічну. Для цього мають працювати відповідні комунікаційні інструменти. Простіше кажучи, в громадах мають бути фахівці, до яких може звернутися наш ветеран і отримати комплексну інформацію про всі доступні йому можливості. Одним з

найефективніших інструментів такої взаємодії є інструмент кейс-менеджменту. Ідеальна ситуація, коли кейс-менеджмент працює протягом усього періоду зміни статусу Захисника. Спочатку на стадії мобілізації, потім соціального супроводу у військовій частині, згодом у процесі переходу від військової професії до цивільної. І вже згодом на рівні соціальної реінтеграції на рівні громад.

Отже, підсумовуючи, доцільно окреслити заходи забезпечення ефективної розробки та реалізації політики відновлення регіонів та громад:

1) систематизувати і гармонізувати норми законів «Про засади державної регіональної політики» та «Про регулювання містобудівної діяльності» у частині розробки Програм комплексного відновлення;

2) визначити План відновлення однією із складових частин стратегій та врегулювати можливість внесення змін до планувальних документів для регіонів, які системно зазнають пошкоджень внаслідок воєнних дій;

3) визначити загальнонаціональну політику відновлення щодо повернення ВПО та біженців; визначення населених пунктів, що не підлягають відбудові у короткостроковій перспективі; відновлення та розвиток територій з особливими умовами (близькість до кордону з РФ, низька густина (щільність) населення тощо).

4) визначити універсальну методику розрахунку кількісних показників для прогнозування структури населення та соціально-економічного розвитку громад з метою визначення пріоритетів відновлення різних сфер;

5) покращити комунікацію центральної виконавчої влади з представниками громад в контексті підготовки стратегій, забезпечення методичними матеріалами; це, зокрема, необхідно для виконання заходів відновлення відповідно до потреб громад та підготовки стратегій відповідно до єдиного стандарту, принципу;

6) розробити навчальні програми підвищення кваліфікації представників ОМС, організувати експертну консультативну підтримку (наприклад, створення окремого консультативного органу у громадах), адже, як зазначали представники ОМС, у громадах бракує кадрів, які б вміли готувати планувальні документи;

7) визначити систему внутрішнього аудиту та контролю на всіх етапах виконання проєктів відновлення; механізм контролю дозволить також превентивно зреагувати та вчасно виявити проблему;

8) розробити дієві державні ветеранські політики, які забезпечать відновлення людського капіталу.

Таким чином, готуватися до Перемоги – порядок денний сьогодні. Починаючи з проголошення Незалежності України у 1991 році, наш ворог готувався до цієї війни, а українська політична еліта навіть не могла допустити такий варіант розвитку ситуації, хоча передумов було достатньо – «мешковський» Крим, коса Тузла, контроль з боку ворога за кадровою політикою в сфері безпеки і оборони, газова «голка», партія політики путіна, руські блоки та багато чого іншого. Наполягаємо на тому, що людський капітал є основним ресурсом, який здатен забезпечити відновлення і розвиток територій під час війни і після неї.

Список використаних джерел:

1. Бюджетний Кодекс України. URL: <http://surl.li/agrwl>
2. Підходи до складання місцевих бюджетів-2024: особливості та новели. URL: <http://surl.li/tnshmt>.
3. Чому держбюджет-2023 року поглиблюватиме економічний спад. URL: <https://tyzhden.ua/chomu-derzhbiudzhhet-2023-roku-pohlybliuvatyme-ekonomichnyj-spad/>
4. Верховна Рада ухвалила державний бюджет на 2024 рік. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/verhovna-rada-uhvalila-derzhavniy-byudzhhet-na-2024-rik.html>.
5. Уряд виділив 33,4 млрд грн додаткової дотації місцевим бюджетам. З неї компенсують втрату «військового ПДФО». URL: <http://surl.li/tnshn>
6. Що зараз відбувається з державною політикою відновлення громад і які питання треба врахувати. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/17127>.
7. Закон України «Про засади державної регіональної політики» № 156-VIII від 21.07.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text>.
8. Постанова КМУ «Про затвердження порядків з питань відновлення та розвитку регіонів і територіальних громад» № 371 від 18.07.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/731-2023-%D0%BF#Text>.
9. Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності» № 3038-VI від 17.02.2011 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text>.
10. Початок роботи над оновленням положень Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки. URL: <https://mtu.gov.ua/news/34589.html>
11. Що не так з плануванням відновлення і розвитку територій під час війни? Замітки з круглого столу проєкту «UA-EU: Згуртованість і Розвиток». URL: <https://decentralization.gov.ua/news/17462?page=926>